

Yrakdaky uruş hem-de türkmenler

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar, Türkmen dili

написано kitapcy | 23 января, 2025

Yrakdaky uruş hem-de türkmenler YRAKDAKY URUŞ HEM-DE TÜRKMENLER

(«Комсомольская правда» gazetiniň Yragyň etniki kartasyny ýoýandygy dogrusynda)

Pars aýlagyndaky uruşa bagry paralanmadyk adam megerem, planetanyň dört künjeginde-de tapylmasa gerek. Ululygyna ýa-da kiçiligine, alysdadygyna ýa-da ýakyndadygyna garamazdan, islendik uruş planetanyň haýsydyr bir nokadynda tutaşyp, adama garşy gönükdirilendigi üçin Ýeriň ýaşaýjylary bolan biziň her birimizi nyşana alýar. Aslynda, uruşuň edähedi şeýledir. Häzir hut şu günler şeýle uruşda biziň doganlarymyz bolan türkmenleriň hem hany dökülýär, sebäbi olaryň uly obşinasy Yragyň nebit çykarylýan raýonlarynda ýaşaýar hem-de bombalanylmaga sezewar edilýär.

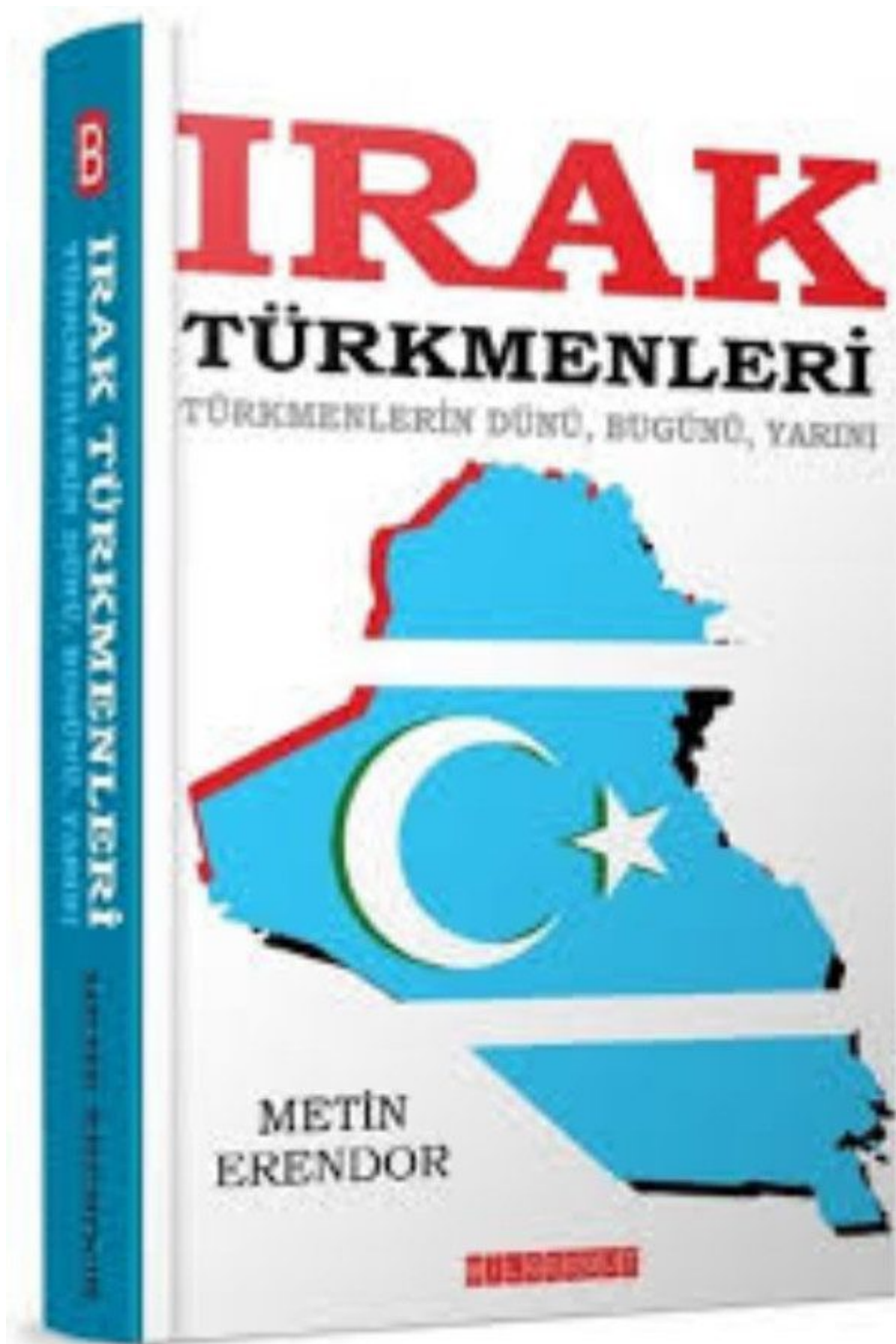
Ykbal, galyberse-de, orta asyryň uruşlarynyň gara tüweleýi hem-de göçhä-göçlüge türkmen halkynyň belli bir bölegini tutuş Gündogara – Hytaýdan we Hindistandan başlap Kiçi Aziýa hem-de Palestina aralygynda pytradypdyr. Häzirki zaman Yragyň territoriýasynda hem türkmenleriň iri etniki sostawy şeýdip emele geldi.

Antik döwürdäki ýa Orta asyrdaky Yragyň hem-de Türkmenistanyň ýyggy ykdysady we medeni gatnaşyklary gutulgysyz etniki aragatnaşyklaryň döremegine getiripdir. Ilkinji türki dilli toparlar Yraga Türkmenistanyň territoriýasyndan baryp, irki orta asyrlarda geçipdir. Türki migrasiýanyň ondan soňraky etapy bolsa Türkmenistanyň arap halyfatynyň sostawyna girmegi bilen baglanyşyklydyr. Orta asyr taryhçysy at-Tabary araplaryň harby naçalnigi Abdallah bin Ziýadyň Horasany basyp alandan soňra ol ýerden saýlama türki peýkamçylarynyň iki otrýadyny

Yraga göçürendigi, olara bolsa Basra portunyň goragynyň ynanylandygy hakynda habar berýär. Horasanyň ondan soňraky hökümdary Abdyllah bin Tahyr her ýyl türki esgerleriň iki müňüsini Yraga iberip durupdyr.

Türkmen taýpalarynyň Yraga göçmeleriniň iň köpçülikleýin etapy merwli seljuklaryň ony basyp alan döwrüne gabat gelýär. Hut şol wagtdan başlabam (XI asyr) Wizantiýanyň hronikalarynda Yragyň hem-de Kiçi Aziýanyň türkmenleriniň gürrüni edilip başlanýar.

Seljuk türkmenleri 1040-njy ýylda Yraga aralaşyp ugrapdyrlar ww 1055-nji ýylda ony öz döwletlerine gutarnykly birleşdiripdirler. Olar şol ýyl Bagdady zabt edip alypdyrlar, seljuk türkmenleriniň serdary Togrul beg bolsa abbasid halyfyny özüne soltan derejesini bermäge mejbur edipdir. Şeýle hem Kiçi Aziýa, Siriýa, Azerbaýjan, Ermenistan seljuklaryň golastyna düşüpdirler. Olar şu ýerlerde Beýik Seljuklar döwleti ady bilen mälim bolan ägirt uly döwleti döredipdirler. Şol döwürden başlabam türkmenler Ýakyn Gündogaryň ähli etraplarynda ýurt tutunyp başlapdyrlar.

Häzirki döwürde türkmenler esasan, Yragyň demirgazyk-gündogar we merkezi welaýatlarynda (liwlerinde we muhafizlerinde) ýaşayarlar. Olaryň obalaryna Kerkuk, Mosul, Süleýmaniýa,

Erbil, Hama, Bagdat liwlerinde duşmak bolýar. Olar «türkmen guşagyna» çalymdaş zolakda ýerleşýärler, bu zolak demirgazykda Telafer okrugyndaky (hadi) Şybyk we Raşidiýa obalaryndan başlap, soňra Altynköpri, Täze Hurmaty, Tuz Hurmaty, Dakuk raýonlarynyň (nahiýalarynyň) üstünden Baýat, Kifri, Şähriban (al-Mukdadiýa), al-Mansuriýa, Däli Abbas, Kazaniýa obalaryny hem öz içine almak bilen, merkez boýunça Erbil, Kerkuk liwleri bilen uzalyp gidýär we ýurduň günortasyndaky Mendeli hadisinde tamamlanýar.

«Türkmen guşagy» şol bir wagtyň özünde arap hem-de kürt ilatynyň arasyňy ikä bölüp, etniki serhet bolup hem hyzmat edýär.

Yragyň türkmenleriniň sany diňe takmynan kesgitlenip bilner. Ilat ýazuwynyň materiallarynda, demografik we geografik sprawoçniklerde hem-de taryhy işlerde yrak türkmenleriniň sany hakynda dürli-dürli maglumatlar berilýär, ol 140 müňden 700 müňe çenli aralykda görkezilýär. Çap edilen resmi demografik sprawoçnikleriň materiallary boýunça Yrakdaky türkmenleriň sany 1959-njy ýylda 120 müň adam, 1983-nji ýylda – 200 müň, 1987-nji ýylda – 220 müň, 1991-nni ýylyň 1-nji ýanwarynda bolsa 233 müň adam diýlip kesgitlenipdir.

Yrak we sowet türkmenleriniň tire-taýpa sostawynda hem ýeterlik umumylyklar bar. Sowet türkmenlerinde **baýatlar, baýyndyrlar** aýratyn taýpa we iri gökleň taýpasynyň sostawyndaky tire hökmünde gabat gelýärler. Ýywa (iwe) Köpetdag etegindäki türkmenleriň änewli taýpasynda **eýwe** tiresi, Çärjew we Buhara oblastlatybdä bolsa özbaşdak **uwa** taýpasy hökmünde duşýar. Utamyş teke türkmenleriniň bir bölegidir, tekeleriň özi bolsa Yrakda, SSSR-de ýaşaýarlar. Yrakly **garagözlüler** bolsa tekeleriň sostawyndaky **garagözler** bilen gös-göni baglanyşyklydyr. Baraklar tiresi bolsa Hazar kenaryndaky ýomutlaryň we Daşhowuz ýomutlarynyň (**barak, gara barak**) arasynda gabat gelýär. Yragyň **salylary** hem-de **garamanlary** Türkmenistan SSR-niň salylary bilen genetiki taýdan baglanyşyklydyr. **Garagoýunlylar** Çärjew oblastynda ýaşaýan **ärsarylaryň** sostawyna girýärler. Bularyň hemmesi Yragyň we SSSR-iň türkmenleriniň arasyndaky etniki baglanyşygyň diýseň pugtadygyndan habar berýär.

DÜNYA VE BUGÜNDE
**IRAK TÜRKMEN
SİYASİ HAREKETİ**

KENAN GÜLERCİ

Ençeme asyrlar bári türkmen etnosynyň esasy böleginden üzňe ýaşayandyklaryna garamazdan, yrakly türkmenler özleriniň etniki düşüňjelerini, türkmen dilini, medeniýetini çirk

ýetirmän saklaýarlar. Tutuş taryhlarynyň dowamynda olar özlerini assimilleşdirmäge edilen islendik synanyşyga garşy göreş alyp barypdyrlar. Baryp geçen asyrda görnükli türkmen şahyry we magaryfçysy **Abdallah Safy** (1828-1898) Yrakda ilkinji türkmen sözlüginu neşir etdiripdir, onuň pikirçe, şol sözlük ýeke-täk türkmen edebi diliniň kemala gelmegine we şonuň bilen birlikde-de Ýakyn hem-de Orta Gündogaryň biri-birinden üzňe türkmen toparlarynyň birleşmegine hemaýat etmeli eken.

Taryhda bütin yrak türkmenleriniň merkezi hasap edilip gelnen Kerkukda 1872-nji ýyldan başlap türkmen dilinde ilkinji žurnal bolan «Najima» («Ýyldyz») neşir edilip ugraldy. Şonuň ýaly-da Kerkukda 1930-njy ýylda «Kerkuk gazetesi» atly türkmen gazetini çykyp başlady. Birneme soňrak bolsa «al-Afak» («Gözýetim»), «al-Başir» («Şatlyk habary»), «al-Aha» («Doganlyk»), «Magaryf» we beýleki gazetler il arasynda ýaýrap başlady. Yrakda türkmen dilinde saldamly edebi miras döredildi. Ýaňy-ýakynda bolsa «Yragyň türkmen edebiyatynyň taryhy» diýen ikitomluk çapdan çykaryldy. Yrak türkmenleriniň taryhy, olaryň halk döredijiligi boýunça hem işleriň birgiden bar. Yrak türkmenleri 1970-nji ýylyň ýanwarynda medeni awtonomiýa babatda käbir hukuklaryň berilmegini gazandylar. Türkmen ilatynyň ýaşayan ýerlerinde türkmen dilinden sapak berlip başlanyldy. Terbiýeçilik we Magaryf ministrligi aýratyn türkmen departamentini döretdi. Medeniýet ministrliginiň ýanynda bolsa türkmen medeniýeti boýunça komitet işläp başlady.

Häzirki döwürde Türkmenistanyň bütin jemgyýetçiligi Pars aýlagynda ýüze çykan harby hereketler zerarly, özleriniň Yrakdaky ildeşleriniň ykballary mynasybetli ynjalyksyzlyk tapyndy. «Watan» jemgyýetiniň beýannamasy hem hut öz watandaşlary baradaky howsala bilen baglanyşyklydyr, onda türkmen jemgyýetçiliginiň Pars aýlagyndaky eskalasiýa hem-de garaşylmadyk netijelere getirip biljek söweş hereketlerini bes etmek, bu ýerde ýüze çykan konfliktini parahatçylykly ýol bilen, syýasy serişdeler arkaly çözmek ugrunda pikir aýdylýar.

Hut şol sebäpli-de Türkmenistanyň ähli ilaty diýen ýaly bakuwly habarçynyň «Комсомольская правда» gazetinde çap edilen (1991-nji ýylyň 26-njy ýanwary) «**Saddam we Gomora**» diýen makalasyň haýran galmak bilen kabul etdi, onda Yrakda düýbünden türkmenleriň ýokdugy, özlerini şeýle atlandyryýanlaryň bolsa, aslynda... azerbaýjanlardygyny

tassyklanýar. Hususan-da A.Mursaliýewiň bu makalasynda şeýle diýilýär:

«Aslynda Soýuzda häzirki režimden gös-göni zyýan çekenler ýeke-täk azerbaýjanlardyr. Dürli maglumatlara görä, Yragyň demirgazyk-gündogarsynda ol ýerde türkmen diýlip atlandyrylýan azerbaýjanlaryň 200 müňden ýarym milliona çenlisi ýaşaýar. Bagdat režimi olaryň üstünden rehimsiz repressiýany inderme kemini goýmady. Saddam XVI asyryň beýik azerbaýjan şahyry, biziň edebiýatymyzyň klassygy Muhammet Fizulyňnyň mawzoleýini weýran etdi...»

PROF. DR. SUPHI SAATÇI

TARİHTEN GÜNÜMÜZE
IRAK
TÜRKMENLERİ

«Комсомольская правда»-nyň Bakuwdaku habarçysyna yrakly türkmenleri azerbaýjan diýip yglan etmegiň näme zeruryýetçiliginiň bolandygyna biz düýbünden akyl ýetirip

bilemzok. Dünýäniň demografik sprawoçnikleriniň ählisinde, şol sanda BMG-nyň her ýylda çykýan demografik neşirlerinde türkmenler hut türkmenler diýlibem atlandyrylýar, aslynda yrak türkmenleriniň hiç biri hem özüni türkmen etnosyndan aýra göz öňüne getirip bilenok. Belki, bu taýýar faktlary gowja «gowurmak» üçin gerek bolandyr? Eger şeýle bolsa, bu fakt haram aşpez tarapyndan «gowrulýar». Her hili niýete gulluk edende-de, A.Mursaliýewe tutuş bir halky dünýäniň etnografik kartasyndan öçürmäge, onuň adyny üýtgetmäge kim hukuk beripdir?

Şu howsalaly pursatda Yrakda biziň ildeşlerimiz bolmadyk bolsalar, biziň doganlarymyz türkmenler bombalar zerarly heläk bolmasa, asla uruş bolmasa, şat bolardyk. Ýöne gynansak-da, olar şol ýerde ýaşap ýörler hem-de heläk bolýarlar. Biz şunuň ýaly makalalaryň çap edilmegine, şeýle hem Muhammet Fizulynyň türkmen şahyrlarynyň sanyndan öçürilmegine garşy aýgytly protest bilen çykyş edýäris. Hökmürowan Geýdar Alyýewiň döwründe türkmen şahyry Nesimi «beýik azerbaýjan şahyry» diýlip yglan edildi, onuň hormatyna Bakuwda görlüp-eşdilmedik ýubileý spektakly hem oýnaldy, biziň jemgyýetçiligimize bolsa **dymmak höküm edildi**. Indiden beýläk şeýle ýagdaýa ýol berilmeli däldir. Taryhy faktlara, wakalara eserdeň, dogruçyl garamalydyr.

Türkmenistan SSSR-niň ähli türkmenleriniň, daşary ýurtlardaky ildeşlerimiziň adyndan biz «Коммомольская правда»-da şu makalanyň ýalňyşlygy baradaky habar ýerleşdirmegi talap edýäris.

Marat DURDYÝEW,

taryh ylymlarynyň kandidaty.

«Edebiýat we sungat» gazetini, 08.02.1991. Taryhy makalalar